

Principy teologické antropologie I. – Hřích, milost, ospravedlnění a předurčení do Augustina a pelagiánský spor

Postavení člověka v procesu spásy je vedle trinitární a christologické tematiky další ze zcela zásadních otázek, které se podílí na utváření křesťanské identity. V Dějinách křesťanského myšlení v kapitole věnované soteriologii jsme pojednávali o tzv. objektivním a subjektivním aspektu spásy. Řekli jsme si, že objektivní aspekt spásy se týká spásonosné síly Kristova kříže a spadá do christologie, kdežto subjektivní aspekt spásy se týká konkrétního věřícího a spadá do nauky o milosti nebo do teologické antropologie. O objektivním aspektu spásy jsme pohovořili v kapitole věnované soteriologii v těsné návaznosti na christologii a trinitární nauku. V této kapitole se budeme zabývat subjektivním aspektem spásy, čili vyjdeme ze situace člověka, řekneme si, proč člověk vůbec potřebuje být zachráněn, jakým způsobem tato záchrana probíhá v životě člověka, jaká je role člověka v procesu spásy a co z toho vyplývá s ohledem na jeho jednání.

Témata teologické antropologie často tvoří páteř tradičních protestantských dogmatik. A není divu, subjektivní aspekt spásy se stal jedním z hlavních důvodů vzniku reformačních církví – třetí hlavní větve křesťanstva. Obvykle se tato témata rozprostírají napříč několika traktáty, z nichž jsou pro naše pojednání nejdůležitější: *De peccato* (O hříchu), *De gratia* (O milosti) a *De iustificatione et fide* (O ospravedlnění a víře). V tomto sledu je nalezneme už v Melanctonových *Loci communes* (1521, následovalo několik přepracovaných vydání – 1535, 1543, 1559), jež bývají považovány za nejstarší reformační dogmatiku vůbec. Obdobným způsobem jsou však tyto nauky uspořádané i v katolických dogmatikách.

Téma původu hříchu a viny v období církve tajemství

V judaismu je sice pojem hříchu poměrně často frekventován, ovšem nějakou jednoznačnou nauku o poměru hříchu a milosti, o dědičném hříchu či dědičné vině, o předurčení, ospravedlnění, víře či posvěcení nenalezneme. Lze konstatovat, že judaismus je v tomto ohledu nedogmatický (dá-li se vůbec v judaismu hovořit o nějakých jasných naukách). Ani Nový zákon není v tomto ohledu jednoznačný. Jde nepochybně o velké téma listů apoštola Pavla, ty ale mohou být vykládány různě,¹ a často jsou k nim jako určitá kontrapozice stavěny další biblické texty, např. list Jakubův apod.

---

¹ Mezi důležité texty, na něž v souvislosti s dědičným hříchem bývá často odkazováno, jsou:

Žalm 51,7 „Ano, zrodil jsem se v nepravosti, v hříchu mě počala matka.“ Verše, na které tento text navazuje, však hovoří o vlastních proviněních žalmisty, proto jej lze číst i jako určitou formu nadsázky.

Ř 5,12-21 „Skrze jednoho člověka totiž vešel do světa hřích a skrze hřích smrt; a tak smrt zasáhla všechny, protože všichni zhřešili. Hřích byl ve světě už před zákonem, ač se hřích nezapočítává, pokud není zákon. Smrt však vládla od Adama až po Mojžíše i nad těmi, kdo hřešili jiným způsobem než Adam. On je protějšek toho, který měl přijít. S milostí tomu však není tak jako s proviněním. Proviněním toho jediného, totiž Adama, mnozí

Tato nevyjasněnost provází i texty apoštolských otců a další rané křesťanské literatury, kde lze sice najít řadu mravokárných textů, ovšem ještě nelze hovořit o nějakých propracovaných naukách. S takovou propracovaností přichází teprve křesťanská gnóze, ve které jsou hříchy či viny odsunuty na vedlejší kolej. Spása člověka zde nespočívá ani tak v očištění od hříchu a viny, jako spíše v osvobození od tělesnosti, která bývá mnohdy nahlížena negativně, např. jako vězení. Patrně to byl gnostický despekt vůči tělesnosti, co vedlo tento duchovní proud k různým formám asketismu. S velkou pravděpodobností to byla právě gnóze, kdo donutil formující se křesťanství o jasnější vyjádření v souvislosti s naukou o stvoření, vině a spáse člověka.²

Otázka původu hříchu byla kolem poloviny druhého století podrobněji pojednávána u Justina Mučedníka († 165). Tento raně křesťanský apologeta viděl v pozadí působení zla ve světě démonské mocnosti. Démoni způsobují neznalost dobra a vedou člověka k falešné víře, jejímž důsledkem je hřích. Démonologie a angelologie se v druhém století začala prudce rozvíjet. Ježíš sice už na půdě Nového zákona vyhání demony z posedlých, je pokoušen ďáblem na poušti a anděl Gabriel na začátku Lukášova evangelia ohlašuje jeho příchod, ale ve srovnání s křesťanskou literaturou druhého století je Bible na zmínky o těchto mocnostech vyloženě skoupá. Patrně v souvislosti s touto skutečností si Justin všímá zajímavé spojitosti mezi Evou a Marií. Evu oslovil ďábel v podobě hada, Marii anděl. Eva přitakala hadovi a díky tomu byl člověk zavržen, Marie přitakala andělovi, což se stalo konstitutivní událostí na cestě spásy člověka. V každém případě si člověk od počátku s sebou nese neblahé dědictví, kterého je zbaven teprve skrze Boží jednání.³

Další důležitou postavou rané církve pro pochopení prvotního či dědičného hříchu byl Ireneus z Lyonu (asi 130-202). Ireneus ve svých úvahách spojuje helénské pojetí člověka s biblickým vyprávěním o stvoření člověka k Božím obrazu (*imago Dei*). Právě v souvislosti se stvořením vzniká otázka: Zůstává člověk Božím obrazem i po Adamově pádu? Podle Ireneua jen zčásti. I po pádu lze nazývat člověka *imago Dei*, protože člověk, sestávající z těla a duše, nepozbyl ani jednu z těchto nezbytných komponent. Přece však o něco přišel, a to je podobnost (*similitudo*) s Bohem. Tato podobnost spočívala v Božím Duchu, který od stvoření člověka v člověku působil jako ten, který jej připodobňuje k Bohu. Po pádu Adama a Evy člověk tuto podobnost

---

propadli smrti; oč spíše zahrnuje mnohé Boží milost, milost darovaná v jediném člověku, Ježíši Kristu. A s darem milosti tomu není jako s následky toho, že jeden zhřešil. Soud nad jedním proviněním vedl k odsouzení, kdežto milost po mnohých proviněních vede k ospravedlnění. Jestliže proviněním Adamovým smrt se zmocnila vláda skrze jednoho člověka, tím spíše ti, kteří přijímají hojnost milosti a darované spravedlnosti, budou vládnout v životě věčném skrze jednoho jediného, Ježíše Krista. A tak tedy: Jako jediné provinění přineslo odsouzení všem, tak i jediné čin spravedlnosti přinesl všem ospravedlnění a život. Jako se neposlušností jednoho člověka mnozí stali hříšníky, tak zase poslušností jednoho jediného mnozí se stanou spravedlivými. K tomu navíc přistoupil zákon, aby se provinění rozmohlo. A kde se rozmohl hřích, tam se ještě mnohem více rozhojnila milost, aby tak jako vládla hřích a přinášela smrt, vládla ospravedlněním milost a přinášela věčný život skrze Ježíše Krista, našeho Pána.“

1Kor 15,21-22 „A jako vešla do světa smrt skrze člověka, tak i zmrtvýchvstání: jako v Adamovi všichni umírají, tak v Kristu všichni dojdou života.“

² Srov. RUDOLPH, Kurt. *Gnóze: podstata a dějiny náboženského směru pozdní antiky*. Praha: Vyšehrad, 2010.

³ Srov. FIALOVÁ, Radka. *Justin Mučedník a jeho Bible*. V Praze: Vyšehrad, 2018.

ztrácí a Duch zůstává u Boha. Teprve Ježíš Kristus přichází s Božím Duchem zpět k člověku. Skrze Ježíše Krista může být člověk znovu obdarován Duchem, a tím získat zpět i své *similitudo*. Pokřtěný člověk je opět připodobňován k Bohu. Ireneovu rekapitulační interpretaci nalezneme ve spise *Demonstratio apostolicae praedicationis*, který byl až do 20. století považován za ztracený.

Neméně významnou osobností pro vývoj nauky o dědičném hříchu (či dědičné vině) byl Tertullián (asi 155-220). U Tertulliána se lze setkat s výrazem *vitium originis* (původní nebo též dědičná chyba, vada, vina či hřích). Podle Tertulliána se zlo usadilo v duši člověka a stalo se takřka jeho přirozeností. Proto je nutné považovat za nečisté i malé děti. Přesto i porušená duše obsahuje trochu dobra, proto lze říct, že je přirozeně křesťanská (*anima naturaliter Christiana est*). Tertullián tím ovšem mínil zejména to, že člověk má povědomí o Bohu (vědomí Boha).

I u Órigena (asi 185-253), nejvýraznějšího teologa třetího století, lze najít nauku, která rozvíjí motiv neblahého dědictví hříchu. Órigenovi se dokonce daří překonat napětí mezi osobní a dědičnou rovinou hříchu. Jako novoplatonik je přesvědčen o preexistenci duší. Lidské duše se už v preexistenci nechaly svést temnými silami. Zcela neporušená zůstala pouze Ježíšova lidská duše, která se již v preexistenci spojila s *Logem*. Svě viny si lidské duše nesou s sebou z doby před stvořením světa. Tím pádem platí všechny nauky Písma o hříchu, které zdánlivě stojí proti sobě – všichni zhřešili, každý si může za své viny sám, i to, že se člověk rodí už jako hříšník. Tato nauka nakonec byla odsouzena na II. konstantinopolském (5. ekumenickém) koncilu v roce 553. Podle rozhodnutí koncilu nemůže mít lidská duše žádný předtělesný hřích, protože je stvořena spolu s tělem. Nelze nezmínit, že se pelagiánství na přelomu 4. a 5. století šířilo i jako reakce na Órigenovu nauku o preexistenci duší.

Pelagiánský spor

Téma dědičného hříchu (viny) nebylo na Východě nikdy tak pevně (až právně) vymezeno, jako tomu bylo na Západě. Řada významných východních otců hovořila o možné bezhříšnosti. Například Athanasius (asi 295-373) byl přesvědčen, že někteří výjimeční svatí lidé mohou být prosti jakéhokoli hříchu. Athanasius byl žákem jednoho z nejvýznamnějších poustevníků, svatého Antonína (asi 251-356). Jeho přesvědčení vycházelo spíše ze zkušenosti mnišského života než z reflexe biblického textu. Cyril Alexandrijský (asi 376-444), další z významných osobností egyptského duchovního života, byl zase přesvědčen, že se lidé rodí bez hříchu.

Působení hlavního protagonisty sporu Pelagia (asi pol. 4. století v Británii – 418/420) započalo v Římě. Pelagius zde asi od roku 380 studoval práva. Nechal se pokřtít a přibližně mezi lety 390-410 vystupoval jako charismatický kazatel, jehož názory vzbudily značnou pozornost. Navzdory svým asketickým sklonům, mnišskému způsobu života a kazatelským úspěchům se nikdy nestal klerikem. Ve svých laických kázáních kritizoval morální stav společnosti, vyzýval k nekompromisnímu následování Krista, kladl velký důraz na Boží všudypřítomnost a

spravedlnost. Pelagius chtěl, aby křesťané přijali odpovědnost za své činy, aby nepřestupovali příkázání a žili posvěceným životem. Jeho úvaha byla prostá. Pokud nemůžeme žít podle Božích příkázání, pak nemůže být soud nespravedlivých.

Příčinou sporu se stalo jeho vyjádření k šířícímu se učení o prvotním (dědičném) hříchu. Jak jsme viděli v předchozí kapitole, názory byly v tomto myšlenkovém okruhu velice různorodé. Pelagius myšlenku prvotního (dědičného) hříchu však odmítl zcela. Každý člověk nese vinu jen za svoje hříchy. Dědičný hřích má podle něj příliš blízko k dualistickému manicheismu, který se díval na tělesnost a materii jako na temnotu, proti níž stojí duch a světlo, které je dobrem. Manichejci měli i svoji nauku o Kristu a věřili, že přišel osvobodit části světla ze tmy.⁴

Pelagius se nehodlal stát příčinou vnitrocírkevních sporů, naopak se považoval za pravověrného stoupence prvních dvou ekumenických koncilů a jejich učení o Trojici a o vtělení *Logu*. Nešlo mu o prosazení nějakého učení, ale o praktický život církve. Přesto neměl smysl, podobně jako někteří další krajní interpreti Ježíšovy zvěsti, pro tzv. binární paradox, o němž jsme hovořili v kapitolách Dějin křesťanského myšlení. Na jedné straně je nutné stvoření vnímat jako dobré a člověka jako Boží obraz, který se ovšem na straně druhé ocitá v paradoxní situaci: je porušený hříchem a není v jeho moci se napravit.

Podle Pelagia Bůh nikomu hříchy nepřičítá, ale odpouští je. Adam nám dává pouze špatný příklad. Navzdory Adamovi však máme stále možnost se vyvarovat hříchu. Každý, kdo tuto možnost odmítá, zároveň popírá svobodu vůle a zodpovědnost člověka. Po Adamově pádu upadl Boží zákon v zapomnění, za Mojžíše byla znalost zákona obnovena. Hříchu se lze vyhnout poslušností Božím příkázáním a opravdovým následováním, které nachází svůj vrchol v Ježíšově *Kázání na hoře*.

Odtud je zjevné, jakým způsobem Pelagius rozumí Boží milosti. Boží milost je zaprvé dar, který je člověku dán za účelem naplňování zákona a zadruhé je to zároveň samotný dar zákona.

Při srovnávání Pelagia s Augustinem někteří teologové poukazují, že Pelagius vyzdvihoval stvořitelskou milost, kdežto Augustin milost vykupitelskou. I Pelagius ale věřil, že milost spočívá také v odpuštění hříchů, které zde nebylo od Adama po Krista. Odpuštění je možné dosáhnout v Kristu a skrze Krista. Křesťanem je každý, kdo Krista následuje ve všech skutcích. Pelagius se v podstatě zastával starého křesťanského učení, že křest je nejen událostí odpuštění hříchů, ale i závazkem pro posvěcený život a pro vyvarování se hříchu. Pelagiovo novum tak spočívá pouze v tom, že 1. spojil starší názory do jednoho systému, 2. zdůrazňoval význam racionality pro správné pochopení nauky, 3. prosazoval asketickou formu spirituality pro každého křesťana (mniši zdůrazňovali asketická pravidla obvykle pro nějakou konkrétní komunitu).

---

⁴ Babylónský prorok Mání působil ve 3. století a jeho myšlení bylo ovlivněno gnózí. Byl považován za pečť proroků – Krista, Buddyho a Zarathuštry a jeho duchovní proud za vrchol náboženství křesťanství, buddhismu a zoroastrismu.

Augustin (354-430) ještě v devadesátých letech, jen několik let po svém obrácení ke křesťanství, tvrdil ve spise *O svobodné vůli* podobně jako jeho učitel Ambrož Milánský (asi 340-397), že lidská vůle je v podstatě svobodná a že příčinou hříchu jsou volní rozhodnutí, jinak by byl Boží trest za hřích nepochopitelný. Krátce poté, co se stal biskupem v Hippo Regiu (395), se začal věnovat studiu *Listu Římanům* a ve spise *O různých otázkách Simplicianovi* (396) napsal, že spolu s hříchem nevstoupila do lidského života pouze smrt, ale také **touha hřešit**. Z ďábelského kola hříchu a touhy hřešit se nikdo nedokáže dostat bez pomoci ven. Záchrana je možná pouze skrze milost (*gratia*) a milost může být založena pouze na Božím vyvolení. Tudíž každou lidskou zásluhu (*meritum*) i každé svobodné rozhodnutí musí předcházet předurčení (*praedestinatio*). To neznamená, že by lidská vůle nebyla svobodná a že by se člověk nemohl samostatně rozhodovat. Augustin chtěl patrně ukázat, že Bůh předem ví, jak se člověk rozhodne a tyto události zapříčiní. Se svými úvahami se ocitá na hranici nepřekonatelného paradoxu, který bude zaměstnávat myslí západních teologů po celá staletí a z kterého vyplývají otázky typu: 1. K čemu mi je moje chtění, jestliže se Bůh nesmiluje? 2. Pokud se Bůh smiluje a povolá mě, je vůbec v mých silách se takovému vyvolení vzepřít?

Podstatou hříchu je podle AUGUSTINA na jedné straně pýcha (*superbia*), na straně druhé touha hřešit čili žádostivost (*concupiscentia, cupiditas*). Adam se mohl vyvarovat hříchu. Jeho vůle ještě nebyla porušena a žil z Boží milosti. Vztah k sobě samému se pro něj stal důležitějším, než vztah k Bohu. Adam odmítnul život z Boží milosti a tím ji ztratil. Jeho hřích se stal i jeho trestem. Adam svojí pýchou zničil přirozený řád lidské vůle, která předtím mohla počítat s Boží milostí. Lidská přirozenost je porušena hříchem a lidská vůle ovládána nepřekonatelnou žádostivostí.⁵

Dědičný hřích se projevuje žádostivostí, která je zejména tělesnou žádostivostí (*concupiscentia carnis*). Neomezuje se na oblast sexuální, ale úzce s ní souvisí, jak to Augustin sám na vlastní kůži mnohokrát poznal a jak to také popsal ve své nejpopulárnější knize *Vyznání (Confessiones)*. Člověk není Bohem, nýbrž stvořením z ničeho (*creatio ex nihilo*), proto je jeho vůle schopná odmítnout dobro. Žádostivost je trest, kterým jsou postiženi Adamovi potomci, ovládá jejich vůli, vede ke ztrátě svobody (*libertas*) a k zotročení hříchem (*servi sunt peccati*). Žádostivost je matkou i dcerou hříchu. Proto nelze hřích odstranit pouhým poučením, nikdo se od něj nedokáže sám osvobodit.

Milost je tedy podle Augustina zcela nezbytná. A Bůh ji dává zdarma, pouze ze své lásky, nelze si ji zasloužit. Pokud by za ni něco požadoval, již by to nebyla milost. Augustin rozlišuje mezi různými druhy milosti: 1. milost předcházející (*gratia preveniens*), což je milost, která připravuje člověka pro přijetí dalších milostí; 2. milost spolupůsobící (*gratia cooperans*) – jde o posvěcení, pomáhá člověku v následování; 3. dar vytrvání (*donum perseverantiae*) – bez tohoto daru by božské jednání nedošlo svého cíle. Milost tedy člověk nedostává ani tak kvůli odpuštění hříchů, jako spíše k obnově člověka neboli kvůli posvěcení. Ospravedlnění není jen

---

⁵ Právě porušená přirozenost připomínala pelagiánům manicheismus. Navíc o Augustinovi bylo známo, že byl část svého života stoupencem manicheismu.

očištění od hříchů, jichž se člověk dopustil před křtem, ale proces, ve kterém se člověk proměňuje ve spravedlivého. A je-li člověk skutečně ospravedlněn, lze plně říct samozřejmě až na samém konci tohoto procesu.

Proč však Bůh vyvolil jenom některé? Opět se zde dostává ke slovu rozvinutá angelologie antického křesťanství, v tomto případě vyprávění o pádu andělů. Augustin věřil, že třetina zavržených nebeských mocností bude nahrazena vyvolenými (předurčenými) lidmi. Proč však někteří lidé setrvávají v hříchu, proč nezískají Boží milost a proč z nich nebude sejmuto zavržení, plně vysvětlit nedokázal. Ovšem byl si vědom, že vedle zatracených vystupuje Boží milosrdenství u vyvolených hodně do popředí. Tyto odstrašující případy pomáhají předurčeným, aby neupadli znovu do hříchu.

Učení o předurčení, ospravedlnění, očištění od hříchu Augustin doplňuje učením o posvěcení (posvěcování). Proces posvěcování, jinými slovy řečeno život ve svatosti, je možný také na základě Boží milosti. Boží vůle nenahrazuje lidskou vůli, ale pohání ji. Díky tomu člověk dokáže být poslušen Boha. Odtud je třeba rozumět specifickému pojetí zásluhy (*meritum*) u Augustina. Zásluha není něco, co člověk učinil sám od sebe, ale k čemu dospěl poháněn Boží vůlí.

V souvislosti s tématem hříchu a milosti se Augustin zabývá také neodpustitelným hříchem. Neodpustitelný hřích podle něj nespočívá v určitém konkrétním činu, ale v tom, že člověk nevěří v možnost Božího odpuštění.

Augustinovo učení se paradoxně prosadilo právě díky Pelagiovi. Do dobytí Říma Góty v roce 410 se Pelagiovi dařilo. Na jeho naukách nebylo shledáno nic heretického. Se svým přítelem a následovníkem Caelestiem, který byl ještě radikálnější, se uchýlil do Afriky, kde se šířilo Augustinovo pojetí dědičného hříchu. Caelestius se pokusil získat místo kněze v Kartágu, ale místní biskup jej odmítl. Navíc byl obžalován z hereze, musel čelit obviněním na místní synodě a nakonec byl exkomunikován (411). Podle jeho žalobce Paulina z Milána prý tvrdil následujících šest bludů: 1. Adam byl stvořen jako smrtelný a zemřel by, i kdyby nezhrěšil. 2. Adamův hřích nepoškodil celou lidskou rasu, ale pouze Adama. 3. Novorozené děti jsou ve stejném stavu, jako byl Adam před pádem. 4. Skrze Adamovu smrt neumírá celé lidské pokolení a stejně tak ani skrze Kristovo zmrtvýchvstání nevstává z mrtvých celé lidské pokolení. 5. Zákon otevírá vstup na nebesa stejně jako evangelium. 6. I před příchodem Ježíše zde byli někteří lidé žijící bez hříchu.

Pelagius byl v době Caelestiova procesu v Palestině. Jeho názory nebudily v palestinském křesťanstvu zvláštní pozornost. Augustinovo pojetí hříchu zde nebylo tolik známo a nauka o vykoupení se odvíjela spíše od učení o energiích vlitých do světa při vtělení *Logu*. Přesto i Pelagius musel na synodě v Jeruzalémě v roce 415 obhajovat své postoje a zřít se názorů Caelestia, což učinil. Proti Augustinovým útokům a napadání ze strany dalšího významného západního církevního otce Jeronýma (asi 347-420), který též pobýval v Palestině, napsal v roce 416 obranný spis *O svobodné vůli (De libero arbitrio)*. To ovšem vedlo k tomu, že byla Pelagiova nauka odsouzena dvěma africkými koncily. Kartaginští představitelé se pro podporu svých

názorů obrátili na papeže Inocence I. (401-417). Ten jim patrně vyšel vstříc i z politických důvodů. Ve svých formulacích byl velmi opatrný, neboť Pelagius měl v Římě pořád dost přívrženců. Pochválil kartaginské za poslušnost apoštolskému stolci a za jejich boj proti herezím, dále prohlásil, že je rouhání popírat božskou milost a křest dětí, a nakonec Pelagia a Caelestia exkomunikoval (417). Papež však ještě téhož roku zemřel.

Pelagius mezitím napsal své vyznání víry a zaslal jej do Říma – ve vyznání se hlásí ke křtu dětí, dává velký důraz na svobodnou vůli i na nutnost Boží milosti, především zde ale vyjadřuje velkou poníženost papeži. Nový papež Zosimus (417-418) potvrdil roku 417 pravověrnost obou exkomunikovaných. Afričtí křesťané se však obrátili na papeže s tím, že hodlají zůstat u svého předchozího rozhodnutí. V roce 418 proběhla v Kartágu další synoda, na které byly odmítnuty nauky o 1. smrtelnosti Adama před pádem; o 2. bezhříšnosti malých dětí; o tom, 3. že Boží milost platí jen pro spáchané hříchy, a ne pro ty, kterých se člověk v budoucnu dopustí; 4. že je tu Boží milost pouze od toho, aby usnadnila řízení se svobodnou vůlí. Na Zosima kartaginská synoda zapůsobila, a tak potvrdil odsouzení Pelagia i Caelestia.

III. ekumenický koncil v Efezu v roce 431 nakonec přijal závěry afrických synod a též potvrdil odsouzení Pelagia a Caelestia.

Literatura, ke které není třeba zvláštního předporozumění:

GONZÁLEZ, Justo L. *A history of Christian thought*. Volume 1, From the beginnings to the Council of Chalcedon. Nashville: Abingdon, 1983. s. 102-111, 160-223.

GONZÁLEZ, Justo L. *A history of Christian thought*. Volume 2, From Augustine to the eve of the Reformation. Nashville: Abingdon, 1983. s. 13-47.

LOHSE, Bernhard. *Epochy dějin dogmatu*. Jihlava: Mlýn, 2003. s. 83-100.

Literatura pro pokročilé:

PÖHLMANN, Horst Georg. *Kompendium evangelické dogmatiky*. Jihlava: Mlýn, 2002. s. Kapitoly: *De homine, De peccato, De gratia*. s. 173-219, 273-307.

Další doporučená literatura:

FIALOVÁ, Radka. *Justin Mučedník a jeho Bible*. V Praze: Vyšehrad, 2018.

RUDOLPH, Kurt. *Gnóze: podstata a dějiny náboženského směru pozdní antiky*. Praha: Vyšehrad, 2010.